

Dones, immigració i identitat: quines lectures?¹

Tassadit Yacine

École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS)
Laboratoire d'Anthropologie Sociale

Resum: La qüestió de la *identitat* en general ha estat tractada reiteradament sense arribar a delimitar-la d'una manera rigorosa. Aquí es tracten tres nocions: feminitat, estrangeria i etnicitat. La població d'estudi són dones «intel·lectuals» d'origen nord-africà que han emigrat per raons polítiques a Europa on es poden desenvolupar gràcies a un sistema polític i cultural adequat a les seves expectatives. És fals creure que els colonitzats es podien refer de la nit al dia després de més d'un segle de dominació. Aquestes dones viuen malament la seva identitat. En un gran nombre de casos ajudades pels homes, destaquen la inversió en la seva formació escolar. Amb la guerra també els grups desfavorits en prendran consciència. Enviar les filles a l'escola és apostar per una síntesi entre allò que són i allò que voldrien que els seus fills fossin. L'educació de les noies era una manera de lluitar contra la colonització i contra els prejudicis racistes i dominadors, però l'herència de la qual són portadores aquestes dones és difícilment transmissible en una Europa on el discurs negatiu sobre l'islam és dominant. Per això la majoria viuen en malestar. Quan parlen d'igualtat de sexes i de cultures són acusades de traïció pels partidaris de l'islam, i quan parlen d'una modernitat possible en els països musulmans hom les considera aliades dels integristes. Vet aquí el camí difícil de les dones intel·lectuals immigrants.

Paraules clau: immigració, identitat, dones immigrants, feminitat, estrangeria, etnicitat.

1. Conferència realitzada a l'Associació Catalana de Sociologia, el 9 de novembre de 2006, en el marc del cicle «Identitats. Debat sobre immigració».

Mujeres, inmigración e identidad: ¿qué lecturas?

Resumen: La cuestión de la *identidad* en general ha sido tratada reiteradamente sin llegar a delimitarla de una manera rigurosa. Aquí se tratan tres nociones: feminidad, extranjería y etnicidad. La población de estudio son mujeres «intelectuales» de origen norteafricano que han emigrado por razones políticas a Europa, donde pueden desarrollarse gracias a un sistema político y cultural adecuado a sus expectativas. Es falso creer que los colonizados podían recuperarse de la noche a la mañana tras más de un siglo de dominación. Estas mujeres viven mal su identidad. En un gran número de casos ayudadas por los hombres, destacan la inversión en su formación escolar. Con la guerra también los grupos desfavorecidos tomarán conciencia de ello. Enviar a las hijas a la escuela es apostar por una síntesis entre lo que son y lo que querrían que sus hijos fueran. La educación de las muchachas era una manera de luchar contra la colonización y contra los prejuicios racistas y dominadores, pero la herencia de la que son portadoras estas mujeres es difícilmente transmisible en una Europa donde el discurso negativo sobre el islam es dominante. Por eso la mayoría vive en un estado de malestar. Cuando hablan de igualdad de sexos y de culturas son acusadas de traición por los partidarios del islam, y cuando hablan de una modernidad posible en los países musulmanes se las considera aliadas de los integristas. Éste es el difícil camino de las mujeres intelectuales inmigrantes.

Palabras clave: inmigración, identidad, mujeres inmigrantes, feminidad, extranjería, etnicidad.

Women, immigration and identity: what are the lectures about?

Abstract: The question of *identity* in general has been addressed repeatedly without ever being rigorously defined. Three notions are addressed here: femininity, foreignness and ethnicity. The study population comprises “intellectual” women of North-African origin who have emigrated for political reasons to Europe, where they can progress thanks to a political and cultural system suited to their expectations. It is false to believe that colonised people can recover overnight after more than one century of domination. These women live their identity badly. In a large number of cases, aided by men, they make a major investment in their educational training. Underprivileged groups will also come to awareness of this through war. Sending their children to school constitutes a commitment to a synthesis of between what they are and what they would like their children to be. The education of young girls was one way of fighting against colonisation and racist and dominating prejudice, but these women’s legacy is difficult to transmit in a Europe characterised by a negative discourse against Islam. That is why most of them live in a situation of unrest or unease. When they talk about gender and culture equality, they are accused of betrayal by Islam supporters, and when they talk about a possible modernness in Moslem countries they are

regarded as allies of the fundamentalists. This is why immigrant intellectual women have a hard road to follow.

Key words: immigration, identity, immigrant women, femininity, foreigners, ethnicity.

La qüestió de la *identitat* en general ha estat tractada reiteradament sense arribar a delimitar-la d'una manera rigorosa (Lévi-Strauss, Laplantine, Fraisse, etc.).

Quan es tracta aquesta noció, hi ha divisió de parers entre els investigadors. Segurament, en aquesta presentació no cal tornar-ne a parlar detalladament, malgrat que la qüestió sigui prou interessant. Cal assenyalar, però, que aquesta noció planteja un problema, i no pas sense fonament: no es pot deixar de banda completament, ja que no es pot negar l'existència d'un nucli al voltant del qual s'inscriu el *jo*, ni aferrar-s'hi cegament amb la convicció que la identitat s'atorga d'una manera definitiva.

En efecte, si aquest nucli dur és alhora igual i diferent per a tothom, també és cert que no es pot fer abstracció de les dimensions sociològiques, culturals i històriques que caracteritzen les vides de les persones.

Concebem els individus amb les mateixes categories que concebem els grups, els pobles, les cultures. Si afirmem que tots els pobles són iguals (o que totes les persones neixen i moren iguals), l'únic que fem és evitar de plantejar els diferents aspectes del problema i, concretament, de delimitar la qüestió de fons.

Efectivament, aquesta noció només es pot copsar des de la sociologia, l'antropologia i, de manera més global, la filosofia. El *jo* solament té sentit en relació amb l'altre. Qualsevol identitat, doncs, es defineix en relació amb una alteritat.

Això passa en els diversos grups socials amb diferències econòmiques (les classes socials: rics/pobres), culturals (gent de ciutat / gent del camp, que parlen tal llengua més que no pas tal altra), ètniques (blancs/negres, autòctons/estrangers), sexuals (homes/dones).

La meva intervenció tractarà, doncs, aquestes tres nocions: feminitat, estrangeria i etnicitat. Com es pot abordar la immigració deixant de banda els prejudicis que hi van associats, i encara més tenint en compte que és un terme que cal reformular?

Si aquest terme (a França) és estigmatitzador és perquè remet a una població dominada, pobra i discriminada. Però cal assenyalar de seguida que aquest significat pejoratiu no és igual a tot arreu. Als Estats Units aquest terme no és tan pejoratiu: designa tothom qui arriba a terres americanes, sigui quin sigui el seu nivell social. Un

directiu europeu, blanc, també es considera un immigrant, mentre que a França només s'hi consideren els obrers, per raons històriques: França ha estat, en general, un país d'immigració (Itàlia, Espanya, Portugal), i d'ençà de la Primera Guerra Mundial recorre a una immigració originària de les colònies (Algèria, Tunísia, el Marroc, el Senegal, Mali, Níger, etc.).

No cal dir que actualment les poblacions que estan en el punt de mira no són d'origen europeu (encara que els italians i els espanyols han hagut de patir discriminació a la seva època): són les poblacions d'origen africà i nord-africà. L'ètnicitat, doncs, és al centre de la nostra problemàtica: diferències *físiques*, encara que certs grups pertanyen a la *raça* blanca; diferències culturals (lingüístiques i de pràctiques antropològiques), diferències religioses (l'islam).

No abordaré les primeres, ja que no les conec, però en canvi les segones em són més familiars gràcies a un coneixement del terreny (el país d'origen i el país d'acollida), però també perquè sóc, alhora, subjecte i objecte.

Amb relació a l'Àfrica del Nord, no oblidem tampoc el marc històric. Cal fer una distinció entre una immigració *ordinària* i una immigració que és el prolongament de la colonització i el seu corollari (la dominació econòmica i l'expatriació dels indígenes cap a la metròpoli). Ja em perdonareu la llargada d'aquesta introducció, però és essencial reemmarcar les coses i posar-les de nou en el seu context. Fent-ho no neguem gens ni mica els problemes de l'actualitat.

No es pot separar les dones del fenomen migratori global: han de ser incloses en aquest univers i han de ser estudiades com les altres dones (occidentals i de tot el món), ja que estan subjectes a la història i a la política tant del seu país d'origen com del país d'acollida.

Així, em sembla molt difícil d'evocar les dones immigrants en general. És una categoria que, des d'un punt de vista sociològic, no és operativa. Significa alguna cosa des d'un punt de vista administratiu (per als policies), però no pas des del punt de vista de la sociologia i de l'antropologia, com si les poblacions que arriben pertanyessin totes a una mateixa categoria. Pel que fa al Magrib (les independències), podem dir *grosso modo* que això és fals, ja que a més dels obrers (treballadors econòmics), hi ha hagut estudiants, polítics, comerciants.

D'ençà dels anys setanta i vuitanta, assistim a un èxode de l'elit cap a Europa i els Estats Units. Es veu clarament que la noció francesa d'*immigrant* no és convincent. Es tracta d'un canvi semblant al que hi ha hagut a l'Amèrica Llatina o als països de l'Est.

És en aquest marc que cal ressituar les dones immigrants o descendents d'immigrants. De fet, hi ha diverses categories:

- aquelles dones la presència de les quals és deguda al reagrupament familiar («immigració clàssica»),
- aquelles dones l'estatus de les quals és degut als estudis,
- les dones solteres (amb estudis o sense),
- les intel·lectuals.

Aquestes categories, malgrat les diferències (amb els matisos) que les caracteritzen, s'englobaran en el que jo anomeno «les intel·lectuals», perquè hi ha hagut una tria: han emigrat per raons polítiques en sentit ampli. Europa és un lloc on es poden desenvolupar perquè existeix un sistema polític i cultural adequat a les seves expectatives.

Per a totes aquestes dones, es planteja una relació amb el país d'acollida que, per bé que és diferent segons l'estatus, no és pas menys complicada. Tenen una relació molt complexa amb el país d'origen. De la mateixa manera que els homes, arriben amb una cultura, una història i un passat. M'agradaria insistir en aquest punt: no hi ha immigrant sense emigrant. Per tant, hi ha un punt de partida i un punt d'arribada, una història del país d'origen i una història lligada al país d'acollida, i sovint (i és el cas de França) aquests dos països en formaven un de sol a causa de la dominació colonial.

Així, tot i que assistim a moments de ruptura amb les independències, és fals creure que els colonitzats es podien refer de la nit al dia després de més d'un segle de dominació.

Abans d'arribar precisament al punt d'arribada, mirem de comprendre per què aquestes dones intel·lectuals (les que produeixen idees i opinions) viuen malament la seva identitat, mentre que aquest no sembla que sigui el cas de les dones «immigrants econòmiques».

Aquest malestar pot ser degut a diversos motius, però nosaltres només en tindrem en compte un: el que va lligat a l'islam, del qual s'han alliberat des de fa diversos lustres. Per això he dut a terme una investigació principalment entre intel·lectuals algerianes i/o d'origen algerià (amb edats compreses entre els quaranta-cinc i els seixanta-cinc anys):

- una pel·lícula rodada a Algèria en dues parts, el 1967 i el 1994,
- uns treballs de recerca sobre aquest període (no directament centrats en elles, però elles hi són presentades).

En l'itinerari de moltes d'aquestes intel·lectuals, començant pel d'Assia Djebar (de l'Académie Française) o el de Leïla Sebbar (novel·lista), les vides de les quals són públiques, veurem que són els pares els qui participaran en l'educació de les filles. Aquesta educació es basa en una ruptura de la tradició i tot allò que l'acompanya (una mica com en les campanyes europees a començament de segle). En aquest conjunt, s'han de distingir categories socials: si trobem

les filles de mestres al capdavant, és fals, tanmateix, de creure que és la regla. Categories certament privilegiades que comporten altres elements sorgits més o menys de la mateixa classe: funcionaris (jutges, escrivans, personal ferroviari, tramviaries, empleats de correus, d'hisenda, d'electricitat, de gas, de sanitat, etc.).

El meu pare, el meu aliat

Sens dubte, això pot semblar paradoxal, però és cert. En un gran nombre de casos (més d'una trentena, de quaranta) les dones afirmen que les han ajudat més els homes (el pare, un germà gran, un oncle, un avi) que no pas les dones (la mare, una germana, una tia, una àvia) de la família. Aquests homes sovint tenen estudis, però no sempre: volen donar als fills la cultura de la qual han estat privats o creuen que poden salvar els fills de la dominació gràcies a l'escola. La inversió en formació escolar té un doble objectiu: social i polític.

Aquest segon aspecte és molt interessant, perquè ha permès superar l'obstacle associat a les creences religioses. En aquest cas, l'emancipació de les filles era l'objectiu principal, i feia que les famílies no es plantegessin (o, si més no, que ho fessin secundàriament) la qüestió lligada a la religió, la qual es considera, alhora, important, ja que és portada per la família (incloent-hi els fills), i secundària, perquè tot allò que és religiós sembla associat a la tradició que *de facto* constitueix un obstacle per al pensament lliure.

«Per l'avi, el fet que jo tragués bones notes era més important que no pas que resés», afirma la filla d'un obrer immigrant. «Gràcies a l'avi, a la seva visió del món, la meua vida s'ha transformat. Jo havia de viure en el món de les dones a la manera tradicional, però l'avi va trencar aquest cercle viciós. Ell va viure a França. L'exili, voluntari i forçat alhora, li va donar les claus de la dominació econòmica, cultural, sexual... I va voler alliberar-nos (a ma germana i a mi) del món estúpid i *estupiditzador* de les dones, de la seva feina rutinària sense imaginació. Em sembla que tampoc no apreciava el fet de treballar d'obrer, el sùmmum de l'explotació! Havia interioritzat la idea que era millor ser intel·lectual, fer treballar el cervell més que no pas els músculs... El pes dels diversos tipus de dominació colonial no va ser aliè al seu propi alliberament i, per consegüent, al de tot el grup del qual sóc descendent. La paradoxa és que són les dones les que inicialment es van oposar a aquest sacrifici abans d'adherir-s'hi en veure que els estudis eren *rendibles*.»

El mestre emancipador

«L'escola la dec al pare (mestre), i ell, a son pare (mestre)... El pare havia fet aquest sacrifici perquè no tenia fills... Calia que les filles poguessin assegurar la filiació... Eliminant les faldilles de les dones (de la mare i la seva família), el pare creia que, per art d'encantament, alliberaria les seves filles del pes de la família, com si volgués dur a terme una transformació de cos, de sexe... No hi havia nois: calia inventar-ne simbòlicament...»

Poder estudiar pel fet de ser òrfena (Kahena, nascuda el 1950)

«L'escola la dec a la guerra, a la colonització, a la matança de tota la meva família... És el tribut que havia de pagar... Jo no vaig triar res, va anar així... L'escola, l'institut, la universitat... La immigració és un pendent que fa baixada, que fa baixada i que us porta lluny... ben lluny. Lluny dels altres, és cert, però també lluny meu, de la persona que era i potser també de la que voldria ser...»

La immigració: cruïlla de camins

Si el fet de marxar cap a França sovint és decisió o imposició d'un marit obrer, no ho és en el cas de les dones anomenades *intel·lectuals*. Gairebé totes han decidit d'establir-se a França (o a Europa) per conviccions polítiques en sentit ampli. Occident és un lloc on l'emancipació és possible per a elles. La major part de les dones de la mostra que hem elaborat és favorable a l'abolició de la xaria, fins i tot aquelles que continuen lligades a la religió per tradició familiar o per convicció. Gairebé totes tenen conviccions polítiques i gairebé totes són partidàries d'un canvi social i polític en el món musulmà i nord-africà, però gairebé totes senten que no se les escolta ni se les comprèn gaire, i n'hi ha que se senten una mica excloses (a França) perquè la societat d'acollida les inclou en la categoria d'«immigrants», mentre que elles es consideren opositores al sistema més que no pas immigrants (en el sentit econòmic del terme).

«Jo no sóc immigrant, m'hi he tornat» (Fayna, universitària nascuda el 1948)

«Quan vaig arribar, els anys vuitanta, jo brillava com un diamant: era jove, maca i intel·ligent. Ni tan sols necessitava diners: la meua moneda, el dinar, era més forta que el franc... Amb els meus diners, em podia permetre moltes coses, però la llibertat, no... Pensava que aterrava en un món on m'entendrien i atrauria l'atenció pel fet de ser una dona que pertany a l'elit... Però les cues a la comissaria de policia, les discriminacions i tota la resta han acabat convertint-me en una immigrant com les altres. Tot i ser diferent inicialment de la resta de dones immigrants, m'he hagut de trobar en la seva mateixa situació. La immigració no és solament un estatus: també és una manera de ser... Des de llavors he hagut d'aprendre a lluitar per la més mínima cosa, perquè ni la més mínima cosa tenia reconeguda.»

Kaissa, advocada

«Les he passades magres abans d'establir-me i viure com veieu... Va caldre tornar a començar de zero en molts aspectes (els estudis...), però en realitat era un veritable periple iniciàtic per a demostrar que estàs a l'altura de les circumstàncies, cosa que es pot entendre, però en realitat t'enfrontes a un doble obstacle: el del corporativisme sempre potent i el de la discriminació (estranger i dona). La lluita política que volies emprendre al començament esdevé, per dir-ho així, accessòria al costat de la lluita per l'existència, l'afirmació d'un mateix.»

Trobem les mateixes afirmacions amb un to molt amarg entre els metges i altres professions liberals...

Immigració, factor d'homogeneïtzació

«Em fa l'efecte que la immigració té com a funció anivellar les poblacions que arriben... Tots tornem a passar per la casella de sortida abans d'aixecar el cap... N'hi ha que poden aixecar el cap i molts s'enfonsen, i val a dir que de vegades n'hi ha que són ressituats, però la majoria són rebutjats... L'elit, poc preparada per a viure en condicions difícils, no pot assegurar a la descendència les mateixes condicions que al seu país... És el cas de molts amics meus, que no han pogut aconseguir donar una bona vida als seus fills perquè

no estaven gaire preparats, o gens, per a trobar diferències visibles de classe...»

Per tant, en certa manera es pot afirmar que l'educació està lligada amb la classe social, tal com han mostrat els treballs de Pierre Bourdieu a França.

Però si ho observem més detalladament veurem que això només és cert en part, ja que en la mostra que hem recollit hi ha elements que pertanyen a grups desafavorits: pagesos, petits comerciants, dones de fer feines, treballadors immigrants...

Aquests grups desafavorits amb la guerra prendran consciència de la necessitat del canvi i de l'obertura d'horitzons impossibles d'imaginar sense la colonització i la guerra.

Pierre Bourdieu, en un sondeig sobre els problemes de l'ocupació i la no-ocupació a Algèria (*Travail et travailleurs en Algérie*, 1964), ja havia mostrat com s'havia dut a terme aquesta mutació dràstica, sobretot entre els més desafavorits. Encara que la major part no ho aconseguien per raons econòmiques, no és pas menys cert que el projecte d'educar les filles era present com a projecte familiar i fins i tot nacional.

En vista del que acabem d'enunciar, tenim el dret de dir què passa amb l'islam?

Ja sigui en les meves entrevistes o en les de Bourdieu, aquesta qüestió sembla absent i, tot i això, els pares són considerats com a musulmans (ciutadania o no).

El problema no és, doncs, irrellevant. No es tracta pas de triar una civilització o una altra, sinó de triar una opció de vida. Enviar les filles a l'escola no vol dir renunciar a allò que constitueix la personalitat del grup, sinó apostar per una síntesi entre allò que són i allò que voldrien que els seus fills fossin. És una opció de futur en què la identitat i la personalitat van de bracet amb la modernitat, l'obertura al món, i tot això no era gaire vist com una contradicció amb la religió.

Això em fa pensar d'entrada que potser hi havia un marge de negociació amb la religió que era més important que no pas avui.

L'altre punt que volia afegir és que aquesta contribució a l'educació de les noies era una manera de lluitar contra la colonització i contra els prejudicis racistes i dominadors.

Amb l'emancipació de les filles, els pares es venjaven d'alguna manera del dominador (no oblidem que en aquella època l'estatus de les dones servia per a justificar la dominació colonial).

L'altra idea que la corrobora és que aquest avenç en la modernitat es vivia de la mateixa manera a tot el món dit àrab: el model d'emancipació era el de Turquia, el qual, a més a més, va quedar gra-

vat a la memòria col·lectiva. Per raons polítiques, molts pensaven que era la solució que calia seguir si es volia igualar (i guanyar) Europa.

Per tant, les dones que estan relacionades amb la cultura, les arts, la política, i que han d'assegurar la transmissió, es troben en una situació difícil en els països d'origen i gairebé crítica en els d'immigració. L'herència de la qual són portadores és difícilment transmissible sobretot a Europa, on el discurs sobre l'islam (del qual només es veuen els aspectes negatius) és dominant i defuig qualsevol altre discurs matisat.

D'aquesta manera, la majoria viuen en un malestar (fins i tot, una aflicció), perquè no aconseguen parlar sobre aquest tema, ja que l'islam dels seus pares (i l'educació no dogmàtica) és totalment contrari al que els islamistes volen imposar, i, d'altra banda, no aconseguen parlar d'aquesta altra faceta perquè no són a casa seva i perquè sovint és mal vist d'anar en contra del discurs dominant.

Hereves d'aquesta cultura, no aconseguen ser dones autònomes. Quan parlen d'igualtat de sexes i de cultures, són acusades de traïció pels partidaris de l'islam, i quan parlen d'una modernitat possible en els països musulmans, hom les considera aliades dels integristes... Vet aquí el camí difícil de les dones intel·lectuals immigrants.

Mitjançant aquesta investigació sobre les dones, en realitat s'interpel·la molts estrats de les societats nord-africanes, que majoritàriament s'inscriuen en la modernitat (amb matisos) tot practicant l'islam o no.

Bibliografia

- AMAR, Marianne; MILZA, Pierre (1990). *L'immigration en France au 20ème siècle*. París: Armand Colin.
- AMROUCHE, Jean (1994). *Un Algérien s'adresse aux Français*. París: L'Harmattan.
- BADIE, Bertrand; WIHTOLE DE WENDEN, Catherine (1994). *Le défi migratoire: Questions de relations internationales*. París: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- BELAIDI, Nadia (2003). *L'émigration kabyle en France: Une chance pour la culture berbère?* Dijon: Éditions Universitaires de Bourgogne.
- BEN JELLOUN, Tahar (1977). *La plus haute des solitudes: Misère affective et sexuelle d'émigrés nord-africains*. París: Seuil.
- (1997). *Hospitalité française*. París: Seuil.
- BENBOUZID, Ahmed (2004). *L'immigration algérienne*. París: L'Harmattan.
- BERNARD, Philippe (1993). *L'immigration*. Brussel·les: Le Monde.
- (2002). *Immigration: Le défi mondial*. París: Gallimard (Folio Actuel; 95).
- BERTHELOT, Jean-Michel (1990). *L'intelligence du social*. París: PUF.
-

- BLANCHET, Alain; GOTMAN, Anne (1992). *L'enquête et ses méthodes: L'entretien*. Paris: Nathan.
- BOUDON, Raymond (1998). *Dictionnaire de la sociologie*. Paris: Encyclopaedia Universalis: Albin Michel.
- BOURDIEU, Pierre (1958). *Sociologie de l'Algérie*. Paris: PUF.
- COSTA-LASCoux, Jacqueline; TEMIME, Émile (1984). *Les Algériens en France: Genèse et devenir d'une migration*. Paris: Publisud.
- DIRECHE-SLIMANI, Karina (1997). *Histoire de l'immigration kabyle en France au 20ème siècle*. Paris: L'Harmattan.
- ENZENSBERGER, Hans-Magnus (1995). *La grande migration*. Paris: Gallimard.
- FERAOUN, Mouloud (2001). *Journal*. Paris: Seuil.
- FOUCART, Jean (2003). *Sociologie de la souffrance*. Brussel-les: De Boeck et Larcier.
- GENTRY, Jean-René (1999). *L'immigration algérienne dans le Nord-Pas-de-Calais*. Paris: L'Harmattan.
- GILLETTE, Alain; SAYAD, Abdelmalek (1984). *L'immigration algérienne en France*. Paris: Ententes.
- HIFI, Belkacem (1985). *L'immigration algérienne en France: Origines et perspectives de non-retour*. Paris: L'Harmattan: CIEMI.
- KHANDRICHE, Mohamed [et al.] (1999). *Le nouvel espace migratoire franco-algérien: Des données et des hommes*. Ais de Provença: Edisud.
- KHELLIL, Mohand (1980). *L'exil kabyle: Essai d'analyse du vécu des migrants*. Paris: L'Harmattan.
- KOHN, Ruth Canter; NEGRE, Pierre (2003). *Les voies de l'observation: Repères pour les pratiques de recherche en sciences humaines*. Paris: L'Harmattan.
- MARTY, François (2004). *Ce que souffrir veut dire*. Paris: In Press.
- MAXWELL, Joseph A. (1999). *La modélisation de la recherche qualitative: Une approche interactive*. Friburg: Éditions Universitaires.
- MEMMI, Albert (1985). *Portrait du colonisé*. Paris: Gallimard.
- MUCCHIELLI, Alex (1991). *Les méthodes qualitatives*. Paris: PUF.
- NACIB, Youcef (1994). *Anthologie de la poésie kabyle*. Paris: Publisud.
- NOIRIEL, Gérard (2002). *Atlas de l'immigration en France*. Paris: Autrement.
- PERETZ, Henri (1998). *Les méthodes en sociologie*. Paris: La Découverte et Syros.
- QUIVY, Raymond; CAMPENHOUDT, Luc Van (1995). *Manuel de recherche en sciences sociales*. Paris: Dunod.
- SAYAD, Abdelmalek (1991). *L'immigration ou le paradoxe de l'altérité*. Brussel-les: De Boeck et Larcier.
- (1993). *Viellir et mourir en exil*. Lió: Presses Universitaires de Lyon.
- (1999). *La double absence: Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*. Paris: Seuil.
- SCHOR, Ralph (1996). *Histoire de l'immigration algérienne en France: De la fin du 19ème siècle à nos jours*. Paris: Armand Colin.
- SIMON, Jacques (2002). *L'immigration algérienne en France: Des origines à l'indépendance*. Paris: Éditions Paris-Méditerranée.
- SIMON, Jacques [et al.] (2002). *L'immigration algérienne en France: De 1962 à nos jours*. Paris: L'Harmattan.
- STORA, Benjamin (1992). *Aide-mémoire de l'immigration algérienne: Chronologie, bibliographie*. Paris: CIEMI: L'Harmattan.
- TALHA, Larbi (1983). *Maghrébins en France, émigrés ou immigrés*. Paris: CNRS.
- TEMIME, Émile (1999). *France, terre d'immigration*. Paris: Gallimard.
- VINAR, Maren; VINAR, Marcelo (1989). *Exil et torture*. Paris: Denoël.
- WEIL, Patrick (1991). *La France et ses étrangers: L'aventure d'une politique de l'immigration 1938-1981*. Paris: Calmann-Lévy.

- YACINE, Tassadit (1994). *Si Mohand, Isefra*. Paris: La Différence. (Orphée)
- (1995). *Cherif Kheddami ou l'amour de l'art: Chansons berbères contemporaines*. Paris: La Découverte: Awal.
- (1995). *Piège ou combat d'une femme algérienne: Essai d'une anthropologie de la souffrance*. Paris: Publisud: Awal.
- (1998). *Izli ou l'amour chanté*. Paris: Maison des Sciences de l'Homme.
- ZEHRAOUI, Ahsène (1994). *L'immigration: De l'homme seul à la famille*. Paris: CIEMI: L'Harmattan.